Kolářiková, Ludmila

Dialektika charakteru

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická. 1957, vol. 6, iss. B4, pp. [92]-96

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/107165
Access Date: 16. 02. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

LUDMILA KOLÁŘÍKOVÁ

DIALEKTIKA CHARAKTERU

Vysvětlit lidské jednání není jednoduché. Jeho kořeny jsou spletité. Vyvěrá z různých vnitřních příčin, z různých motivů u téhož člověka a také „když dva dělají totéž, není to totéž". V jednání se projevuje charakter člověka a také z jednání na jeho charakter usuzujeme.

Slovo charakter, jak ho použil ve svých Povahopisech (Charakteres) Theofrastos, znamená svéráz povahy, svérázný způsob chování, pro určitého člověka charakteristický. Theofrastovy povahopisy jsou zjednodušující typisací, odvozenou z mnoha případů lidí, vyznačujících se určitou nápadnou vlastností (na př. tlachal, pochlebník a j.), jaká bývala pěstována v klasickém dramatickém umění.

Každý člověk je nositelem vlastností obecně lidských (na př. má schopnost řeči, práce), má také vlastnosti společné určité skupině nebo druhu lidí, typu, a mimo to má rysy zcela individuální, jedinečné, vlastní jen jeho osobě. I ty obecné i skupinové nebo typové vlastnosti nesou pečeť, ražbu jeho individuality. V nauce o charakteru si všímáme na lidech právě onoho svérázu jejich vlastností, projevujících se v jednání. Na podíl a rozdíl individuálnosti a typičnosti v charakteru člověka poukázal správně Levitov v Otázkách psychologie charakteru. Nejnápadnější typické znaky v charakteru člověka souvisí se způsobem jeho práce a s jeho společenským postavením. U lidí zabývajících se po delší dobu stejnou prací ve stejném povolání pozorujeme některé stejné povahové rysy.

Mluvíme-li o charakteru obecně a ne o charakteru určitého jedince, dopouštíme se zjednodušující schematisace, která má význam orientační, abychom se vyznali ve složitosti charakterů individuálních, neboť zvláště v praktickém životě potřebujeme vědět, co můžeme od určitého člověka očekávat. Toto předvídání není libovolné, je to úsudek určitého stupně pravděpodobnosti, že za určitých okolností se tento člověk bude chovat tak a tak. Při posuzování charakteru člověka se řídíme principem determinismu, ať jde o genesi charakteru, o jeho utváření, nebo jeho projevy.

Jde o determinaci podmínkami dvojího druhu: vnějšími a vnitřními, které se navzájem prolínají a po celou dobu života spolupůsobí. Vnější jsou zahrnovány pod komplexní pojmy prostředí (různého druhu) a výchovy. Vnitřní jsou dány především anatomicko-fysiologickými zvláštnostmi mozkové kůry a tím vlohami člověka, jež se v průběhu životní činnosti a zvláště pod vlivem výchovy utvářejí ve schopnosti a vlastnosti, dále osobními zkušenostmi a způsobem psychického zpracování výchovných podnětů a zkušeností, jejich osobitým promyšlením a zhodnocením.

Čím bohatší a rozvinutější jsou schopnosti člověka, čím se mu dostalo více poučení a vzdělání, tím se jeho individuální duševní život rozvíjí na vyšší úrovni a tím lépe je vyzbrojen, aby se mohl uplatnit ve složitých společenských a pracovních podmínkách. Schopnosti tvoří podle Klagesa „látku" charakteru; jeho „utváření" je podmíněno ženoucími silami, které určují směr jeho jednání. V nich se obrážejí potřeby člověka, biologické (pudy) a společenské (zájmy). V aktuálním psychickém prožívání nemusejí být vždy plně uvědomovány, určují však zaměřenost člověka ke skutečnosti. Zaměřeností rozumí Levitov osobitě prožívaný výběrový vztah ke skutečnosti, který charakterisuje daného člověka a má vliv na jeho činnost. Pro označení vztahu člověka k okolní skutečnosti užíváme i jiných pojmů: „ideál", „zájem", „sklon", „motiv", „cit", jež vyjadřují odstíny určitých psychologických stránek zaměřenosti (Levitov, c. d., str. 25 n.). Na zaměřenosti člověka, na jeho hodnotícím vztahu ke skutečnosti záleží, jak svých schopností použije v jednání nejen v určité konkretní situaci, ale hlavně dlouhodobě, k jakým životním cílům směřuje a s jakým úsilím se vyrovnává s překážkami. Charakter člověka se také utváří po celý život v podmínkách společenského života, v procesu činnosti a v životním boji.

Charakter člověka bývá definován jako soubor, nebo přesněji struktura vlastností nebo rysů, které se projevují v jednání. Jsou to především vlastnosti vůle v užším slova smyslu. t. j. schopnost rozhodování a jednání, směřující k realisaci cíle, spojená zpravidla s pře-

konáváním překážek. Tyto vlastnosti možno nazvat formálními nebo modálními vlastnostmi vůle. Jsou to ty volní vlastnosti, které se projevují ve způsobu, v průběhové stránce jednání, jako síla vůle nebo slabost, rozhodnost, vytrvalost, houževnatost a pod. Formální vlastnosti vůle jako rysy charakteru nelze ovšem odtrhovat od obsahové stránky jednání člověka, jež souvisí právě s jeho zaměřeností. Zaměřenost a volní vlastnosti nazývá Levitov jádrem nebo podstatou charakteru. V jednání se projevuje ovšem celá osobnost s určité stránky. Jednání je poslední fází a výslednicí předchozího prožívání, často velmi složitého „boje motivů". Přitom přijdou k uplatnění i schopnosti člověka i jeho city, nejen jako aktuální citové prožitky, ale hlavně v podobě relativně trvalých citových postojů. Rozum a vůle jsou tu složkou řídící, ale všechny stránky a funkce psychického života přitom spolupůsobí, navzájem se ovlivňují v kladném smyslu nebo se ocitají v rozporu. Jejich vztah je dialektický.

A podobně je tomu s charakterovými vlastnostmi nebo rysy. Jejich úplný výčet není možný; přidržíme se tu dělení, jehož užívá Levitov, na rysy zaměřenosti a vůle. Také jednotlivé rysy charakterové jsou ve složitých vzájemných vztazích, ve vztahu příbuznosti nebo afinity, konvergují spolu, anebo divergují, jsou v rozporu, vylučují se navzájem. Některé jsou primární, jiné z nich odvozené, sekundární. Některé jsou v centru zaměřenosti osobnosti a uplatňují se permanentně, jiné jen příležitostně, jsou na periferii duševního dění.

Vztahy konvergence a divergence, vzájemné podpory či rozporu existují také v parciálních oblastech psychiky. Na př. různé zájmy se mohou vzájemně podporovat a doplňovat anebo prakticky vylučovat, když jejich uspokojení přesahuje možnosti individua. V oblasti vůle existuje na př. dialektická souvztažnost mezi motivy. Motivace našeho jednání bývá málokdy jednoduchá, obvykle máme pro ně více motivů, které se mohou podporovat, sumovat, anebo si odporují a v tom případě prožíváme vnitřní konflikty, provázené napětím, boj motivů. Ve vnějším jednání se to projevuje jako nerozhodnost. Ke konfliktu motivů dochází u každého člověka; charakterologický význam má zjištění, jakého druhu motivy u člověka vítězí a zda nerozhodnost jako trvalá vlastnost jeho vůle není pro něho příznačná.

Kořeny nerozhodnosti mohou být různé. Někdy má nerozhodnost svou příčinu v nejasnosti cíle, jindy sleduje člověk současně více cílů a nemůže se mezi nimi rozhodnout, zvláště tehdy, když všechny jsou pro něho významné a s volbou jedné eventuality padají jiné s definitivní platností. Nebo se nemůže rozhodnout proto, že realisace cíle nese s sebou risiko a obtíže, takže jde o nedostatek odvahy k realisaci provedeného rozhodnutí. Příčina nerozhodnosti může tkvít také v myšlení, v nesprávném rozumovém odhadu či v přecenění významu rozhodnutí. Někdy jde prostě o volní pohodlí, o odkládání rozhodnutí při nedostatku motivačního napětí vzhledem k cíli. Při podobnosti vnějšího projevu nerozhodnosti může jít o zcela různou konstelaci vnitřního prožívání.

Na uvedeném příkladu charakterové vlastnosti nerozhodnosti si všimněme ještě další stránky, kterou nesmíme ztrácet se zřetele při posuzování charakterových vlastností: rozdílu vnějšího projevu a vnitřního prožívání. Vnější projev nevystihuje zcela vnitřní zážitkový komplex, zpravidla je zjednodušením, někdy také skreslením prožívání. Levitov sice odmítá t. zv. nepravé projevy charakteru, ale jiní charakterologové, na př. Lersch, je uznávají. Jde tu vlastně o nesprávnou interpretaci vnějších projevů charakteru. Proto musíme při posuzování charakterových rysů člověka brát v úvahu řadu jeho projevů za různých okolností, v různých situacích a uvědomovat si, že i při relativní stálosti jsou charakterové vlastnosti dynamické, měnitelné; proto jsou také vychovatelné. Na druhé straně musíme odlišovat záměrné projevy člověka, plynoucí z volního rozhodnutí, od navyklých způsobů chování, které fungují jako systémy stereotypů, aniž mnoho říkají o charakteru člověka. Na př. společenská zdvořilost může být výchovou u člověka tak vypěstována, že ji projevuje i vůči lidem zcela lhostejným, ba i vůči těm, k nimž má negativní vztah, není tedy vždycky projevem úcty. Charakterologicky však je důležité, jestliže se společenský takt stane taktikou, záměrně volenou k sledování cíle, a o jaký cíl přitom člověku jde.

Formální vlastnosti vůle souvisí na jedné straně s jinými psychickými procesy, zvláště myšlením a city, na druhé straně se zaměřeností člověka. Na př. samostatnost vůle, t. j. schopnost klást si cíle, zvláště cíle životního významu, a volit k nim vhodné prostředky, je ve vztahu k samostatnosti myšlení. Čím větší intelektuální rozhled člověk má, čím má více znalostí a praktických zkušeností, tím spíše dovede zvážit objektivní význam cíle své činnosti a tím určitěji si dovede klást cíle. K vědomí objektivní účelnosti našeho podnikání musí však zpravidla přistoupit ještě citový moment motivační. Poznávací vztah ke skutečnosti nestačí; musí k němu přistoupit potřeba aktivně do skutečnosti zasahovat.

Postavení člověka ve světě a jeho závislost na společnosti, v níž žije, vytváří základní

polaritu osobní zaměřenosti jeho charakteru. Je to základní vztah: já — vnější svět, individuum — společnost, ego — alter. U charakteru jde o vztah ne poznávací, nýbrž citově volní, hodnotící. Jde o vztah především k lidem, s nimiž je člověk vázán životními a pracovními vztahy a s nimiž je v interakci, k jednotlivcům i skupinám, kolektivům, o vztah ke společenskému životu, k jeho potřebám, k jeho institucím a výtvorům. Vztah osobní a věcný, ke společenským a kulturním hodnotám, se doplňují ve vlastenectví, ve vztahu k národu, jehož osudy sdílíme a jehož historii spoluvytváříme.

Citové vztahy k lidem bývají tím intensivnější a určitější, čím užší kontakt a společenské vazby nás s nimi spojují. Jsou to vztahy přátelství, lásky, úcty atd., prožívané v mnoha variantách a s rozdílnou hloubkou stejně jako negativní citové vztahy, které jsou modifikovány citovou odezvou u druhých. Mohou být také antagonistické.

Charakter člověka se vytváří v procesu činnosti, zvláště v pracovním procesu v povolání. Pracujeme jednak z vlastní potřeby, jednak abychom uspokojili společenské požadavky. Naše motivace a poměr k práci mohou být různé stejně jako pracovní výkony. Pro charakter člověka je příznačné, co dělá, ale ještě víc, jak pracuje a proč. Vztah k práci může být určován věcným zřetelem, kdy člověka práce těší a je mu nejlepší odměnou radost z dobře vykonaného díla, nebo zřetelem společenským, vědomím povinnosti, ale může přitom také převládat zřetel osobní, snaha vyniknout, ctižádost, vnější efekt, nebo zřetel hospodářský, finanční. Pracovní motivace se do jisté míry obráží v kvalitě práce i výkonnosti. Pro vyspělost charakterovou je zvláště příznačná společenská motivace práce v povolání a veřejném životě, pracovní uvědomělost. Jestliže máme kladný vztah ke společnosti, musí se to projevit činy, především v práci této společnosti určené. Citový vztah se musí stát motivem jednání pro dobro společnosti, jinak je to jen citové nebo dokonce jen slovní horování pro společnost, pro vlast.

V základní životní polaritě subjektu a objektu má nemenší význam vztah člověka k sobě samému. Ten se obráží také v hodnocení vnější skutečnosti a zpětně se společenské hodnocení člověka obráží v jeho vztahu k vlastnímu já. Působí tu vzájemné pronikání subjektu a objektu formou projekce a introjekce, jak uvádí Tardy v pojednání: Osobnost jako jednota protikladů. Rovněž vzájemný poměr, dialektický vztah mezi jednotlivými stránkami a dílčími strukturami uvnitř osobnosti se promítá do vztahu člověka k sobě samému jako celku. Jako existuje dialektické napětí mezi osobností a společností, tak existuje také vnitřní intrapsychické napětí v člověku mezi rozumem a citem, pudy a vůlí, mezi přáním a povinností, mezi mocí a chtíti, mezi ideály a poznávanou skutečností atd. Vyrovnávání těchto rozporů se projevuje v dynamice vnitřního prožívání i ve vnější aktivitě či pasivitě člověka.

V citovém postoji k vlastní osobě, v sebecitu, se obráží naše fysická i psychická zdatnost, naše síly, schopnosti a vlastnosti a také to, jak sami sebe hodnotíme. Důležitou úlohu tu mají naše city, zvláště převládající životní nálada. Radost působí sthenicky, smutek asthenicky, snižuje naši aktivitu. Radostná životní nálada se projevuje kladně ve všem našem prožívání, činí nás otevřenými vůči vnějším dojmům a přístupnými lidem, kdežto smutek člověka isoluje. Charakterologicky je důležité, jak člověk dovede svých nálad využívat nebo proti nim bojovat anebo zda se jim pasivně poddává. Sklon k negativním náladám je někdy vrozený, může však být navozen životními zkušenostmi, životním zklamáním, a vést k pasivitě u člověka, vyznačujícího se dříve životní energií a aktivitou. Po stránce volní vede ztroskotání životního plánu k opatrnosti, uhýbání před risikem, k neschopnosti bojovat s překážkami. Je to oslabení vůle, provázené nedostatkem kladné motivace k jednání. Vůči druhým lidem je takový člověk zpravidla bez zájmu, protože je příliš zaměstnán sám sebou. Slabý sebecit v poměru k životním úkolům a požadavkům se obráží v nedostatku sebedůvěry.

Člověk totiž reaguje na vnější životní podmínky subjektivně podle svých sil, požadavky na něho kladené měří svými předpoklady pro ně. Tento vztah se obráží v jeho sebecitu, v citu vlastní síly. Pro člověka silného sebecitu jsou vnější potíže a překážky impulsem, který stupňuje a mobilisuje jeho síly, a příležitostí uplatnit své schopnosti. Neúspěchy ho nezlomí, naopak zvyšují jeho odhodlání k životnímu boji. Člověk slabého sebecitu se naopak neúspěchy utvrdí ve vědomí vlastní nedostatečnosti. Úspěch může dočasně pozvednout jeho sebevědomí, ale k trvalému získání sebedůvěry by bylo potřebí řady úspěchů. Tak si člověk se své strany připravuje do jisté míry svůj životní osud. Na objektivně stejnou situaci reagují různí lidé odlišně podle povahových sklonů a subjektivních postojů, různě ji hodnotí. Jen kritický rozbor objektivní situace zabrání, aby nevinterpretovávali do objektivní situace více, než v ní je, aby neprojektovali subjektivní způsob hodnocení ze sebe navenek.

Lidé se silným sebecitem se projevují vůči skutečnosti odolně, energicky se chápou úkolů jim svěřených a projevují i spontánní podnikavost, iniciativu, využívají situace.

Jsou sebedůvěřiví a soběstační, nespoléhají na druhé. V poměru k nim se jejich postoj projevuje jako bezohlednost, nedovedou a ani se nesnaží vžít se do jejich situace. Své požadavky uplatňují se samozřejmostí a zdůrazňují hlavně svá práva; povinnosti jen tehdy, když jsou v souladu a nenarušují jejich životní program. S úspěchy roste jejich náročnost, neúspěchy svalují na druhé lidi a na okolnosti. Pro vlastní osobu a pro druhé mají různá hodnotící měřítka.

Těžiště citu vlastní hodnoty může člověk klást do svých schopností, tělesných vlastností (zakládá si na kráse), může je vidět ve svých pracovních úspěších anebo v úspěších společenských, v tom, jak jej uznávají a hodnotí druzí, anebo konečně v tom, jak se přiblížil svému ideálu. Hodnocení sebe může být přiměřené, adekvátní, nebo nepřiměřené, pak jde o snížený nebo zvýšený sebecit. Takový vztah k sobě samému se označuje v charakterologii jako skromnost, pokora, nedostatek sebevědomí, v opačném případě pýcha, nafoukanost, zvýšené sebevědomí a pod. Vztah k sobě samému se obráží také ve vztahu člověka k druhým lidem, ke společnosti: v tom, co chce společnosti dát a co sám chce od ní dostat, jaké si klade požadavky.

Zdůrazněním jednoho pólu v protikladné dvojici: já — druzí lidé — jsou určovány vlastnosti charakteru: egoismus — altruismus jako morální rysy, individualismus — kolektivismus jako společenské rysy charakterové, jež jsou výrazem poměru a vědomí přináležitosti k celku. Přemíra jedné z těchto korelativních vlastností vede ke snížení až nedostatku druhé. Člověk, který usiluje především o uplatnění sebe a o svůj vlastní prospěch, nutně nedbá na druhé a nedopřeje jim, aby se uplatnili, aby se necítil jejich úspěchy prestižně ohrožen (i kdyby tomu tak skutečně nebylo). Z egoismu vyplývá jako jeho důsledek nepřejícnost, rivalita společenská nebo pracovní. Samozřejmě nelze nazvat každou snahu o seberozvinutí egoismem. O negativní morální vlastnost jde tehdy, když snaha o vlastní prospěch je na úkor druhých, za cenu jejich poškození, a to i tehdy, když si toho sami nejsou vědomi. Altruismus znamená, že primárním zaměřením jednání je zřetel k druhému člověku, k jeho dobru; zřetel k vlastnímu já, k vlastnímu prospěchu či prestyži přitom ustupuje do pozadí. Přemíra altruismu vede k tomu, že dříve či později je člověk poškozován, protože druzí této jeho vlastnosti využívají. Altruismus vyplývá z převážně citového vztahu k lidem. Podobný vztah může být podložen také rozumově, společenskou uvědomělostí. Pak mluvíme o kolektivismu, kdy individuum si uvědomuje potřeby a cíle společnosti, v níž žije a svou přináležitost k ní, a jako člen této společnosti přijímá její cíle za své. Jsou to pak i jeho cíle, zájmy společnosti jsou i jeho zájmy. To vede k ukázněnému, dobrovolnému podřizování se požadavkům a úkolům společnosti, k spontánnímu plnění povinností pracovních i občanských.

Zásadní kolektivistické zaměření by se mělo obrážet také ve vztahu k jednotlivcům. Tu se však někdy setkáváme s rozdílem, ba rozporem v poměru k jednotlivcům a k celku. Lidé zaměření k celku společnosti ji snadno chápou jako abstraktní ideál člověčenstva a vůči jednotlivcům mohou být lhostejní, až bezohlední. Pro ideál zapomínají na skutečnost. Takový rozpor se někdy objevuje u lidí s převahou věcného zaměření. Pro práci a povinnosti jako by neviděli lidí kolem sebe. Bývají to lidé silné vůle, pracovití a obětaví pro věc, ale bez citového vztahu k lidem, lidé povinnosti.

Zaměřenost k lidem, k druhým i k sobě, a věcná, k práci a hodnotám společenským, se mají v charakteru člověka vyvažovat a doplňovat. Výchovou mají být vypěstovány tak, aby člověk nebyl jednostranný a tyto vztahy se neutvářely v antagonistické rozpory.

Správná výchova charakteru se týká všech stránek osobnosti a jejího vztahu ke skutečnosti, jejího světového názoru, tak aby na základě správného poznání skutečnosti dovedl člověk zaujmout k ní správné stanovisko a to aby ovlivňovalo jeho jednání. Světový názor se jako nejsložitější synthesa našeho poznání tvoří dlouho, ověřuje se našimi zkušenostmi, životní praxí. V praxi musí člověk neustále zaujímat hodnotící postoj ke skutečnosti, musí jednat. Tu je důležité, aby si uvědomoval, komu svým jednáním, svou prací chce prospět, cui bono. Výchovou si člověk osvojuje také kriteria a zásady lidského jednání, společenské a mravní. Ty pak dále promýšlí podle své intelektuální a mravní vyspělosti, takže se stanou jeho zásadami, jimi se řídí jeho smýšlení a jednání. Mají-li platit bez rozdílu pro něho samého i pro druhé, musejí to být zásady obecně lidské. Pro posouzení charakteru je důležité nejen, jaké zásady člověk uznává, ale zda se jimi také prakticky řídí. I při správném světovém názoru a správných mravních zásadách se jejich aplikace v konkretním jednání neobejde bez vnitřních konfliktů a bojů člověka se sebou samým. Je to boj rozumu a citu, pudové složky a rozumem řízené vůle, temperamentu a vůle, snahy přiblížit se ideálu a překonávat vlastní nedostatky, atd. Čím větší vnitřní i vnější překážky dovede přitom člověk překonávat, tím více sílí jeho volní pohotovost a vytrvalost, tím více se zpevňuje jeho charakter. To vyžaduje velké volní energie a vytrvalosti, velkého sebezapření: člověk sám musí chtít. Výchova charakteru

musí přejít v sebevýchovu. Trvají-li konflikty příliš dlouho nebo je-li jich příliš mnoho najednou, může dojít k neurotisaci individua z přepětí nervové činnosti. Je zkouškou pevnosti charakteru člověka, co je pro něho ještě „posse" a co je již „ultra posse".

Přes vnitřní dialektické rozpory může být charakter člověka strukturou harmonickou, jestliže si správně vyřešil své vztahy ke skutečnosti a dává-li jim ve svém jednání adekvátní výraz, jestliže se náležitě zapojil do společenského života, kde teprve jeho práce nabývá plného významu, a jestliže jeho osobnost je také druhými respektována. Jde o to, sloužit společnosti bez újmy vlastního já, plnit její požadavky a zachovat si přitom vědomí svobody, jednat rozumně a nemuset utlačovat svůj citový život, žít plně lidským životem jako individualita a přitom mít dobré kladné vztahy k druhým lidem, vidět smysl své práce ve službě celku. Těmito póly je určována dialektika charakteru, prožívaná jako vnitřní psychická dynamika po celý život.

Použitá literatura

L. Klages: Die Grundlagen der Charakterkunde. 5/6 vy., Lipsko 1928.
Ph. Lersch: Der Aufbau des Charakters. 2. vyd., Lipsko 1942.
N. D. Levitov: Otázky psychologie charakteru, čes. překl., Praha 1956.
V. Tardy: Osobnost jako jednota protikladů. V časopise Psychologie XII. Brno 1949.
Těplov—Kornilov—Smirnov: Psychologie. Český překl., Praha 1949.